

अवधारणा AWADHARANA
[A Peer-Reviewed, Open Access Journal]
ISSN : 2505-080x (Print)
Volume 8, September 2024
Published by Creative Democrat Academy

मायादेखि मोक्षसम्म : पूर्वीय दर्शनमा मुक्तियात्रा
डिल्लीराम पौडेल
उपप्राध्यापक, त्रिवेणी इन्टरनेशनल कलेज, पोखरा

Article History : Submitted 19 April 2024; Reviewed 3 June 2024; Accepted 11 July 2024
Author: Dilli Ram Paudel Email : paudeldrp5@gmail.com

लेखसार

मोक्ष शब्दको अर्थ मुक्ति अर्थात् स्वतन्त्रता हो । यसले जीवनका यावत् दुःखबाट मुक्ति, जन्ममरणको चक्रबाट मुक्ति, सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति; अशान्ति, अस्थिरता र चञ्चलताबाट मुक्ति भन्ने बुझाउँछ । मोक्ष यस्तो आध्यात्मिक अवस्था हो जसको प्राप्तिपछि शान्ति, आनन्द र चेतनाको अनन्त विस्तार अनुभूति हुन्छ । मोक्षको परिभाषा विभिन्न धार्मिक, आध्यात्मिक परम्पराको आधारमा भिन्न हुन सक्छ । यद्यपि आम रूपमा मोक्षको चर्चा हुँदा आत्मानुभूति, अज्ञानको नाश र पूर्णताको स्थिति मानसपटलमा अवबोध हुन्छ । यो आलेखमा विशेषगरी हिन्दु शास्त्रीय विवेचनामा मोक्षको अवधारणा उत्पत्ति, विस्तार र व्यापकता चर्चा भएको छ । मोक्षका मुख्यतया दुई वटा उपादेयता छन् - पारमार्थिक र व्यावहारिक । पारमार्थिक अर्थमा मोक्ष कष्टसाध्य एवम् दीर्घ साधनाद्वारा प्राप्य देखिए पनि व्यावहारिक अर्थमा मोक्ष अहिल्यै, यही अनुभूति गर्न सकिन्छ । जीवनका जटिलताहरू बढिरहेको र मानिस आफैँले सृजना गरेका उल्फनहरूमा जेलिँदै गएको वर्तमान अवस्थामा मोक्षको व्यावहारिक ज्ञान वरादन सावित हुन सक्छ । मोक्ष कुनै भस्म लेपन गरेको जटाधारी सन्यासीको मात्र चासोको विषय होइन, विद्रुप भएर हिँड्ने तपसीहरूको मात्र प्राप्य विषय होइन । मोक्ष उन्मुक्त चेतनाको त्यो अवस्था हो जुन आमा मानिसले अनुभूति गर्न सक्ने र हरपल मनमा अनुभूति हुन सक्ने अवस्था हो, शास्त्रीय पण्डितहरूले कठिन शब्दजालद्वारा दुरुह बनाइदिँदा मोक्ष हामी सबैका निम्ति एकादेशको कथाजस्तो अनुभूति भए पनि यस आलेखमा मोक्षको सैद्धान्तिक अवधारणालाई स्पष्ट गरिएको छ ।

विशेष शब्दहरू : मोक्ष, सैद्धान्तिक ग्रन्थ, भगवद्गीता, परमार्थ, आत्मानुभूति

विषय परिचय

चौरासी लाख जीवजन्तुमध्ये केवल मानिसले जीविकाका लागि अर्थोपार्जन गर्छ । बाँकी जीवजन्तु प्राकृतिक रूपले बाँचिरहेका छन् । कोही कुनै जीवजन्तु भोकै मरेको देखिन्न; मानिसको पेट भने कहिल्यै भरिन्न । मानिस जन्मजात असन्तोषी प्राणी हो; जन्मजात अविवेकी पनि । अविवेकी कुन अर्थमा भने, हरेक प्राणीलाई तिनको शरीरलाई आवश्यक भोजन र विश्रामको ज्ञान स्वतः हुन्छ । सहजबुद्धि या इन्सटिङ्टद्वारा

जीवजन्तुले भोजनको मात्रा र यथोचित विश्राम लिन्छन् । तर मानिसले आवश्यकताभन्दा अधिक भोजन गर्छ; असमयमा आराम गरिरहेको हुन्छ र मनोरञ्जनका साधनको अतिप्रयोग गरिरहेको हुन्छ । सत्ययुग, त्रेतायुग, द्वापरयुग र कलियुगपछि घोट्टे युग सुरुआत भएको छ; किनभने पृथ्वीका आधाभन्दा धेरै मानिस अधिकांश समय स्मार्ट फोनमा घोट्टो परिरहेका देखिन्छन् । खोज तथ्याङ्कहरूले देखाएअनुसार सन् २०२४ सम्ममा हरेक मानिसले मोबाइल फोन प्रयोग गर्ने औसत समय प्रतिदिन ४ घण्टा ३९ मिनेट छ । स्मार्ट फोन निरन्तर अधिक स्मार्ट भइरहेका छन् र प्रयोगको आँकडा निरन्तर दिन दुई गुना रात चौगुना गतिमा वृद्धि हुँदै गइरहेको छ ।

सबै सुख चाहन्छन्, सबै सुखको खोजीमा हुन्छन् । मानिस सुखमा रमाउँछन् तर सुखपछि दुःख आयो भने त्यो कसैलाई सहज हुँदैन । मानिस वास्तवमा स्थायी सुखको तलाशमा हुन्छ । स्थायी सुखको अनुभूति पश्चात् कुनै प्रकारको दुःखले मानिसलाई स्पर्श गर्न सक्दैन । स्थायी सुखलाई नै मोक्ष भनिन्छ । मोक्षको शास्त्रीय परिभाषा यसप्रकार छ - मोक्ष अवसाने धातुदेखि भाव अर्थमा घञ् प्रत्यय लागेर मोक्ष शब्द बन्दछ । मोक्षयते दुःखमनेन अर्थात् दुःखबाट मुक्त हुनु मोक्ष हो । लौकिक बन्धनबाट मुक्ति पाउनु, तपस्या या ज्ञान आर्जन गरी जन्म र मृत्युको सांसारिक दुःख-चक्रबाट छुटकारा पाउनु मोक्ष हो । सरल रूपले बुझ्दा, इच्छा रहँदै प्राण गयो भने त्यो मृत्यु हो, प्राण रहँदै इच्छा गयो भने त्यो मोक्ष हो ।

समस्या र उद्देश्य

मोक्षानुभूति सबैका निम्ति सधैं उपलब्ध हुनुपर्ने हो । यद्यपि मोक्षको अवधारणा कथित पण्डितहरूको शास्त्रीय उहापोह र तर्कवितर्कमा सीमित हुन पुगेको छ । यही समस्या कथनमा आधारित यस शोधलेखको मुख्य उद्देश्य मोक्षको समयसान्दर्भिकता केलाउनु हो । वर्तमान उत्तरआधुनिक कालखण्डका आफ्नै अजीव गरीब मान्यता छन् । यो कालखण्डमा समय नै पैसा हो; गति नै प्रगति हो । क्षमालाई कातरता सम्झिनु सल्लाहलाई अपमान सम्झनु यो युगका विशेषता हुन् । यस युगमा मोक्षको अवधारणा र यसको सान्दर्भिकता पहिल्याउनु निश्चय नै चुनौतीपूर्ण छ तर उत्तिकै आवश्यक पनि । जीवन जति जटिल हुन्छ उति नै मन बेचैन हुन्छ । अशान्ति, अस्थिरता र चञ्चलताबाट मुक्ति पाउन हाम्रै पूर्वीय संस्कृतिमा आविर्भाव र विकसित भएको मोक्ष अनुभूति सार्थक हुन सक्छ । मोक्ष कसरी बोधगम्य र अनुभूतिगम्य हुन सक्छ भनेर केलाउनु यस आलेखको उद्देश्य हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखमा मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान विधि अनुसरण गरिएको छ । उठान गरिएको विषयसँग सम्बन्धित उपलब्ध ग्रन्थहरू, अनुसन्धानमूलक लेखरचना, इन्टरनेट सञ्जालमा उपलब्ध जानकारी लगायत पाठ्यसामग्रीको समीक्षा मुख्य अध्ययन विधि हो । यस क्रममा श्रीमद्भगवद्गीता, उपनिषद्लगायत संस्कृत भाषामा लेखिएका शास्त्रीय ग्रन्थ र हिन्दी, नेपाली एवम् अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएका अनुसन्धानमूलक उल्लेख्य कृतिहरूमाथि अनुसन्धान एवम् तिनको विश्लेषण गरिएको छ । वेदान्त श्रवण, योग, ध्यान एवम् कर्मयोग अभ्यास गरिरहने साधकसँगको प्रत्यक्ष भेट र लिखित वार्तासमेत समेटिएका छन् ।

पूर्वकार्य समीक्षा

अगणित हिन्दु ग्रन्थहरूमा मोक्षको परिभाषा र परिचर्चा पाइन्छ । श्रुतिविभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना भनेजस्तो भिन्न शास्त्रमा मोक्षको भिन्नभिन्न परिभाषा गरिएको छ । वेदव्यास (२०७७) का अनुसार, मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना कुण्डे कुण्डे नवं पयः । जातौ जातौ नवाचाराः नवा वाणी मुखे मुखे (श्लोक, ४२) । यो पद्यको अर्थ हो - जसरी घाटघाटको पानी फरक हुन्छ उसैगरी व्यक्तिव्यक्तिको विचार फरक हुन्छ । जस्तो तन्त्रालोक ग्रन्थमा अभिनवगुप्त (सन् २०००)ले मोक्षको परिभाषा गर्दै भनेका छन् - मोक्षो हि नाम नैवान्यः स्वरूपप्रथनं हि स (प्रथम भाग, श्लोक १९२)। मोक्ष अरु केही होइन स्वरूपको विस्तार हो । स्वरूप के हो त भन्ने जिज्ञासामा तन्त्रालोक भन्छ - स्वरूपं चात्मनः संवित् अर्थात् स्वरूप भनेको आत्मा नै हो । म आत्मा हुँ; शुद्ध-बुद्ध र मुक्त हुँ यो स्मृति हमेशा भइरहनु, यो जागृतिमा बाँचिरहनु मुक्ति हो ।

जीवनका चार पुरुषार्थ : धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष

ऋषि चाणक्यले मानव जीवनका चार मुख्य उपलब्धिहरू सुभाएका छन् । ती हुन् - धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष । चाणक्यका अनुसार यी चार उपलब्धिविहीन जीवन निस्सार हुन्छ । चाणक्य (सन् १९९०) भन्छन् - धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां यस्यै कोऽपि न विद्यते । अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निर्थकम् (अ. १३, श्लोक १०)। अर्थात्, जसले धर्मचर्या, अर्थोपार्जन, काम भोग र मोक्ष प्राप्ति मध्ये कुनै पुरुषार्थ सम्पन्न गर्न सकेको छैन उसको जन्म बाखाको गलस्तन जस्तै निरर्थक हुन्छ ।

चाणक्यनीति मात्र होइन अधिकांश ग्रन्थले पुरुषार्थको अवधारणा पछ्याएको देखिन्छ । पुरुषैर्थ्यते इति पुरुषार्थः यो व्युत्पत्ति अनुसार पुरुषार्थको तात्पर्य मानिसको जीवनको लक्ष्य या उद्देश्य हो । विवेकशील मानिसको लक्ष्य प्राप्ति नै पुरुषार्थ हो । यसप्रकार हिन्दू दर्शनमा मानिसका निम्ति चार पुरुषार्थ विहित छन् - धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष ।

महर्षि मनु पुरुषार्थ चतुष्टयका प्रतिपादक मानिन्छन् । पुरुषार्थ चतुष्टयको अवधारणा पूर्वीय जीवनशैलीको अद्भुत वैशिष्ट्य हो । किनभने यी पुरुषार्थहरूले नै पूर्वीय संस्कृतिमा आध्यात्मिकता साथसाथै भौतिकताको एउटा अद्भूत समन्वय स्थापित गरेका छन् । धर्म, अर्थ र काम यी तीन पुरुषार्थलाई यथोचित ढंगले सम्पन्न गर्ने व्यक्तिलाई मोक्ष लाभ सहज हुन्छ ।

पुरुषार्थ दर्शन अनुसार हरेक व्यक्ति सुख प्राप्ति हेतु प्रवृत्त हुन्छ । हरेक जीवलाई सुख नै अभीष्ट हुन्छ । विषयसुख र आत्मसुखका रूपमा सुख पनि दुई प्रकारका हुन्छन् । ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रियका विषयहरूसँग सम्पर्क हुनाले जुन (दुःख मिश्रित) सुख प्राप्त हुन्छ त्यो विषयसुख हो । सांसारिक भोग विलास एवम् विषय वासनाहरूबाट रहित भएर जीव आत्माको निज चैतन्य स्वरूपमा लय हुनु आत्मसुख या ब्रह्मानन्द हो । जीवले आत्माभिमान अनुसार नै पुरुषार्थ रोज्छ ।

चार पुरुषार्थमध्ये कुनै मानिसले अर्थ रोज्छन्, कसैले काम र कसैले धर्म रोज्छन् । कसैकसैले धर्म-अर्थ-काम यी तीनै पुरुषार्थ पनि रोज्छन् । यी तीन पुरुषार्थ हरेकले चाहन्छन् किनभने समस्त सांसारिक उपलब्धिहरू यी तीन पुरुषार्थसँगै हासिल हुन्छन् । त्यसैकारण यी त्रिवर्गलाई अभ्युदय (अभितः उदय) भनिएको हो । यी त्रिवर्ग पुरुषार्थमा अर्थ पुरुषार्थ धर्म तथा काममध्ये द्वारमा राखेको दीयो जस्तो हो ।

ढोकामा राखेको दीयोले घरभित्र पनि उज्यालो बनाउँछ, बाहिर पनि । अर्थले धर्म एवम् काम दुवै पुरुषार्थलाई सम्पन्न बनाउन सघाउँछ ।

त्रिवर्गको विधिवत् उपार्जन भएपछि पुरुषले आखिरी पुरुषार्थ मोक्ष अनायासै प्राप्त गर्दछ । धर्ममा फलाशक्ति नराख्दा, अर्थमा संचयको लोभ नगर्दा तथा काममा वासनाको अभाव हुँदा मोक्ष लाभ हुन्छ । यसप्रकार धर्म, अर्थ, काम यी त्रिवर्ग उपाय या साधन हुन् । चौथो पुरुषार्थ मोक्ष साध्य हो । उपाय अथवा साधनको यथाविधि अनुष्ठान भएमा साध्य स्वतः हासिल हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । मोक्षलाई वेदान्त शास्त्रले भिन्नै ढङ्गले अर्थ्याइएको छ । जीवात्माको परमात्मामा लय हुनु, चैतन्य परम चैतन्यमा, बिन्दु सिन्धुमा लय हुनु या आत्मसाक्षात्कार हुनु मोक्ष हो ।

शास्त्रोक्त सिद्धान्त भन्छ - जब मोक्षको अनुभूति हुन्छ त्यस क्षणमा देख्दा देखेको मात्रै, सुन्दा, विचार उठ्दा या ज्ञान हुँदा श्रवण, विचार र ज्ञान मात्र हुनेछ । अर्थात् सबै कुराप्रति साक्षी भाव उदय हुनेछ । विमलमित्र (सन् १९७७) भन्छन् - अत्र च ते माहकीमातः दृष्टे दृष्टमात्रं भविष्यति श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमात्रं भविष्यति (अ. ४, श्लोक १६१)। विदेह अनुभूतिमा आफ्नै शरीर पृथक् भएको बोध हुन्छ । शरीर र आफूबीच अवकाश देख्न सकिन्छ । शरीरले गरिरहेका कर्म र मनले गरिरहेका विचारलाई निश्चित दूरीबाट अवलोकन गर्नुको आनन्द निकै आल्हादकारी हुन्छ ।

सांख्य दर्शनअनुसार आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक यी तीन दुःखबाट सम्पूर्ण रूपले मुक्त हुनु पुरुषार्थ हो । सांख्य दर्शन भाष्यमा कृपाराम (सन् १९६८) भन्छन् - त्रिविधदुःखात् अत्यन्त निवृत्ति अत्यन्त पुरुषार्थः (पृ.१)। मनोशारीरिक दुःख जस्तो ईर्ष्या, द्वेष, लोभ, मोह आदि आध्यात्मिक दुःख हुन् । बाढी, पहिरो, भूकम्प आदि आधिदैविक र जनावर, कीटपतङ्ग आदिका कारण हुने दुःख आधिभौतिक दुःख मानिन्छन् । यसैगरी न्याय, वैशेषिक, वेदान्त, योग आदि दर्शनमा मोक्षको फरक परिभाषा र प्राप्तिका उपाय बताइएको छ ।

मायादेखि मोक्षसम्म

माया शब्दको अर्थ अविद्या हो । माया दर्शनका किताबमा निकै नै आउने शब्दावली हो । हिन्दू शास्त्रीय मत अनुसार तर्कवितर्क गर्न नसकिने महामायाको आपसेआफ सिद्ध भएको शक्तिलाई माया भनिन्छ । ब्रह्माले यही मायाको शक्तिद्वारा जगत्को सृष्टि गरेका मिथकीय प्रसङ्ग हिन्दू ग्रन्थमा उपलब्ध छन् । अँध्यारोमा हिँड्दा बाटोमा डोरीलाई सर्प देख्नु माया हो । उज्यालो बालेर हेर्दा त्यहाँ सर्प हुँदैन डोरी मात्र हुन्छ । त्यसैगरी क्षणभङ्गुर एवम् दुःखमय जीवन र जगत्लाई चिरस्थायी र सुखमय देख्नु अविद्या हो, भ्रम हो । वेदान्त दर्शनका अनुसार केवल ब्रह्म सत्य छ, जगत् मिथ्या छ । दृश्यमान जगत् प्रतीति मात्र हो डोरीलाई सर्प देखेजस्तै ।

मनको असन्तोष माया हो । संसारप्रति आशक्ति भइरहनु माया हो । आकाश रङ नीलो देखिन्छ तर त्यस्तो स्थान कहीं छैन, जहाँ आकाश समाप्त हुन्छ । यसर्थ आकाश नीलो देखिनु माया हो भने देखिएको नीलो रङलाई वास्तविक मान्नु अज्ञान हो । मानिसले बुद्धिको उपयोग राग, द्वेष आदि दुर्गुणबाट बच्नका निम्ति गर्नु पर्ने हो । बुद्धिको सुन्दर उपयोग अन्तस्करणलाई शुद्ध बनाउनु हो । लोभ, मोह, क्रोध इत्यादिमा बुद्धि अलमलियो भने माया आकाशको नीलो रङजस्तै वास्तविक देखिन थाल्ने छ ।

गोरखनाथले मायाको प्रकृति बुझेका थिए सायद । उनकै शब्दमा - 'माया तो ठगिनी भई ठगत फिरे सब देश । जिस ठग ने ठगिनी ठगी उस ठगको आदेश ।' अर्थात् जसले मायालाई समेत अलमल्याउन सक्छ, जसले मायालाई आफ्नो जीवनमा हावी हुन दिँदैन उसैलाई दिव्य वरदान प्राप्त हुन्छ । ज्ञान नै त्यो वरदान हो जसद्वारा मानिस दिव्यतासम्म पुग्न सक्छ; मोक्षसम्म यात्रा तय गर्न सक्छ ।

माया कस्तो हुन्छ ? विचित्र कार्य गराउने, अकल्पनीय वस्तुहरूको प्राप्ति गराउने, स्वप्न या इन्द्रजाल समान (असत्यलाई पनि सत्यजस्तै प्रतीति गराउने) प्रदर्शित गर्नेलाई माया भनिन्छ । मनका पीडा, मानसिक अवसादलाई आधि भनिन्छ । जब मानसिक पीडाले भौतिक शरीरमा पनि रोगजन्य कष्ट हुन थाल्छ भने त्यसलाई व्याधि भनिन्छ । शारीरिक एवम् मानसिक विकारका यी दुई प्रकार मायाकै कारण पैदा हुन्छन् । माया हाम्रो दैनन्दिन जीवनको यथार्थ हो । सन्त कबीर (सन् १९००) भन्छन् -

माया माया सब कहे माया लखे न कोय ।

जो मन से न उतरे माया कहिए सोय । (पृ. ३००)

जुन कुरा मानिसको दिमागमा चलिरहेको छ, त्यसैको नाम माया हो । जुन कुरा मनमा गाडिएर बस्यो, जसको बारेमा मानिस निरन्तर विचार गरिरहन्छ, त्यही मनको बोझ हो । त्यही माया हो । मोक्ष र माया साथसाथ खेल्न सक्दैनन्; अग्नि र जल साथसाथ जल्न सक्दैनन् । यदि हामी मायासँगै रत्तिन्छौं भने मोक्ष सायद हाम्रो लागि होइन । मोक्ष सुखको पनि अनुभूति गरेर हेरौं न त भन्ने हो भने मायालाई चिन्नु आवश्यक छ ।

मानिसलाई मोक्षको सुखानुभूतिबाट वञ्चित गराउने कारक माया हो । जीवनका केही गम्भीर पहलुलाई हामीले यी त भन्ने कुरा न हुन् भन्दै कोरा आदर्शको पगरी बाँधिदिन्छौं । किताबी कुरा भनेर नजर अन्दाज गरिदिन्छौं । यहीनेर हामी मायाको जालमा पर्छौं । मन्दिरतिर जाँदै गर्दा मदिरालयतर्फ मोडिन्छौं भने यही माया हो । सत्संगमा बसेका छौं तर मनमा व्यापारको हिसाबकिताब चलिरहेको छ भने यही माया हो । नीति शिक्षाको प्राध्यापन गरिरहेका छौं, कक्षाबाट बाहिर निस्केपछि मनमा अनीति चलन थाल्छ भने यही माया हो । मोक्ष कुनै गूढ सिद्धान्तको कुरा होइन; अपितु दैनिक जीवनको बेचैनी, दुविधा र दोहोरो चरित्रलाई स्वीकार गर्नु हो; त्यसलाई इमानदारीपूर्वक शान्तिको मार्गतर्फ अग्रसर गराउनु हो । मोक्ष अति सरल छ - मनमा मायालाई स्थान नदिनु आफ्नो वास्तविक स्वरूपको याद गरिरहनु ।

जीवन बोझ सदृश अनुभूति हुन्छ भने समस्या हाम्रो सोच मै छ । अरूबाट कम आशा र स्वयंप्रति अधिक भरोसा हुने हो भने यही जीवन चङ्गा सरी हलुका महसूस हुनेछ । संसारका सबै उपलब्धि परिश्रमद्वारा, इच्छा-आकाङ्क्षा एवम् प्रयत्नद्वारा प्राप्त हुन्छन् । मोक्ष विल्कुल फरक उपलब्धि हो । मोक्ष हर्दम उपलब्ध छ; बरु हामी स्वयम् त्यसप्रति जागरुक छैनौं । म मोक्ष चाहन्छु; यो चाहना मै कहीं त्रुटि छ । यथार्थमा 'म' भावबाट मुक्त हुनु नै मोक्ष हो ।

शाश्वत सुख नै मोक्ष हो । समस्त जीवजन्तु जानेर वा नजानेर मोक्षको यात्रामा हुन्छन् । जीव उत्तरोत्तर क्रमशः उच्चतर चेतनातर्फ गतिशील नै हुन्छन् । मानिसको रूपमा जन्मदा भने यो यात्रा अलमलिनै सम्भावना हुन्छ । किनभने मनुष्य जीवनमा अनेक कर्मबन्धन सामना गर्नुपर्छ । कर्मको बन्धन जति बलियो हुन्छ

मोक्ष उति नै दुस्प्राप्य हुन्छ । मोक्ष सम्पूर्ण रूपले मुक्त भाव हो । जहाँ भावको अभाव हुन्छ त्यहीँ मोक्ष अनुभूति हुन्छ । महाभारतमा महर्षि वेदव्यास (सन् २०७०)ले मोक्षलाई यसप्रकार अर्थाएका छन् - अकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् । किञ्चन्ये चेतरे चैव जन्तुर्ज्जानेन मुच्यते (अ. ३२०, श्लोक ५०) । अर्थात् न त अकिञ्चनता अर्थात् दरिद्रतामा मोक्ष हुन्छ न किञ्चनता अर्थात् सम्पन्नतामा बन्धन हुन्छ । धन र निर्धनता दुवै अवस्थामा ज्ञानद्वारा नै जीवलाई मोक्ष प्राप्ति हुन्छ ।

हुन त सबैजसो ज्ञानीहरूले मोक्षलाई आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गरेको पाइन्छ । कोही भन्छन् - मुक्तिको इच्छा अन्त्य हुनु नै मोक्ष हो । प्रेमको तलाश अन्त्य हुनु नै प्रेमको प्राप्ति हो । खोजको इतिश्री हुनु नै अभिप्सित वस्तुको प्राप्ति हो । जीवन जब ढाइ अक्षरमा समेटिन्छ तब मर्त्यलोकमै मोक्ष अवतरित हुन्छ । सम्भवतः मोक्ष सबैका लागि होइन । जो-जसलाई इर्ष्या, लालच र पैसाको भोक छ उसका सामु मोक्षको थाली पस्कनु बेतुक हुन्छ । दुनिया वनावटी चेहराको अभ्यस्त भइसकेको छ; सोभो-सरल व्यक्ति एक्लो बाँच्नुपर्छ, मनमिल्ने साथसंगत समेत फेला पर्दैन ।

धन, यौवन र सौन्दर्य सबै अस्थायी हुन् । यद्यपि अस्थायी हुनु पीडादायी होइन; स्वीकार गर्न नसक्नु पीडादायी हो ।

जो व्यक्ति सय-पचास जनालाई प्रेम गर्छ ऊसँग खुशी हुनलाई सय-पचास कारण हमेशा रहन्छन् । जो व्यक्ति कसैलाई प्रेम गर्दैन ऊसँग खुशी हुनलाई कुनै कारण नहुन सक्छ । ज्ञानीजन भन्छन् - मन र शरीर दुवै स्वस्थ रहन अतीत अर्थात् बितेको कुरामा शोक नगर्नु र अनागत अर्थात् भविष्यको चिन्ता नगर्नु । बुद्धिमानी र इमान्दारीसाथ वर्तमानमा बाँच्न अभ्यस्त हुनु सर्वथा बुद्धिमानी हो ।

गीता दर्शनमा दुःख के हो र यसबाट मुक्तिको विधिसम्मत मार्ग के हो भन्ने विशद व्याख्या पाइन्छ । हाम्रो शरीर पञ्चकोष निर्मित शरीर हो । अन्नमय कोष, प्राणमय कोष, मनोमय कोष, विज्ञानमय कोष र आनन्दमय कोष । अन्नमय र प्राणमय कोष स्थूल शरीर हुन्, विज्ञानमय र मनोमय कोष सूक्ष्म शरीर हुन् र आनन्दमय कोष कारण शरीर हो । यी तीन शरीरबीच चेतनाको प्रकाश निर्बाध रूपले गतिमान हुँदा मानिसले दिव्यता अनुभूति गर्छ । चेतनाको प्रकाश अवरूद्ध हुँदा मलिनता आउँछ ।

महर्षि विश्वात्मा बावरालाई उद्धृत गर्दै ठकार (सन् १९९९, पृ.१८) भन्छिन् - चेतनाको पूर्ण प्रकाशको गति जब आनन्दमय कोषबाट विज्ञानमय कोषसम्म, विज्ञानमय कोषबाट मनोमय कोषसम्म, मनोमय कोषबाट प्राणमय कोषसम्म र प्राणमय कोषबाट अन्नमय कोषसम्म प्रवाहित भइरहन्छ भने साधकको जीवन दिव्य बनिरहन्छ ।

तर जतिखेर चेतनाको गतिको प्रवाह पूर्णरूपेण अन्नमय कोषसम्म आउँदैन बरु बीचमै अवरूद्ध हुन्छ तब मलीनता बढ्छ । जीवन दिव्यतामा रूपान्तरित हुनुको साटो दुःखमा रुमल्लिन थाल्छ । महर्षि विश्वात्मा बावराको मत प्रष्ट पार्दै ठकार (सन् १९९९, पृ. १८) अगाडि भन्छिन् जीवनलाई दूषित बनाउने अर्को तत्त्व हो-विषाद । विषाद भन्नाले जीवनप्रति अरुचि, उदासीनता, उपेक्षा, ग्लानि, निराशा आदि हो । विषादको विपरीतार्थक शब्द हो-प्रसाद । प्रसादले जीवनमा सुस्थिरता, उत्साह, गतिशीलता, सजगता र बुद्धिमत्ता आदि प्रकट गर्छ ।

महर्षि बावरा प्रसादले कसरी दुःखबाट मुक्ति दिलउन सक्छ भन्ने उदाहरण गीता (विसं २०७५) उद्धरण गरेर प्रस्तुत गर्छन् । प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते (अ २, श्लोक ६५) । प्रसादको अवस्था उपलब्ध हुँदा साधकका समस्त दुःख विलीन हुन्छन् । र प्रसन्न चित्तयुक्त व्यक्तिको बुद्धि शीघ्र नै स्थिर हुन्छ । अभिप्राय के हो भने प्रसादले बुद्धिलाई स्थिर गर्छ र विषादले बुद्धिलाई विचलित गर्छ ।

एक फरक प्रसङ्गमा महर्षि पतञ्जलिले प्रसादको अवस्था कसरी प्राप्त गर्ने भन्ने सटीक सूत्र सुभाएका छन् । योगसूत्रमा पतञ्जलि (वि. सं. २०७६) भन्छन् – मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्त प्रसादनम् (अ १, सूत्र ३३)। मानव समाजमा मुख्य चार प्रकारका मानिस हुन्छन् । सुखी, दुःखी, पुण्यात्मा र पापी । पतञ्जलिका अनुसार सुखी व्यक्तिका साथ मैत्रीपूर्ण व्यवहार, दुःखी व्यक्तिप्रति करुणापूर्ण व्यवहार, पुण्यात्मालाई देख्दा प्रसन्नता व्यक्त गर्नु र पापीप्रति उपेक्षाको भाव हुने हो भने चित्तमा स्वतः प्रसन्नता हुन्छ ।

सुख र दुःख त जीवनका अभिन्न प्रक्रिया हुन् । यी दुवै चक्रजस्तै हर्दम घुमिरहन्छन् । बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने, जीवन विविधतायुक्त छ र जीवनलाई जस्ताको तस्तै स्वीकार गर्न सक्नु महत्त्वपूर्ण हो । सूर्यको प्रकाशले तमाम जीवजन्तु र वृक्ष वनस्पतिलाई जीवन दिइरहेको छ । तर त्यो प्रकाश अँध्यारो गुफाभित्र उपलब्ध भएन भनेर दुःखमनाउ गर्नु अविवेक हो । जसलाई प्रकाशको चाहना छ, ऊ स्वयं प्रकाशित स्थानमा आउनुपर्छ । सृष्टि सर्वथा पूर्ण छ तर त्यो पूर्णता देख्ने योग्यता हामीले विकास गर्नुपर्छ । त्यो योग्यता सहनशीलता, सर्वस्वीकार र सहिष्णुता हुन् । योग साधनाको अथक अभ्यासले हामीभित्र यी योग्यता क्रमशः विकसित हुन्छन् र परिणामतः हामी दुःखबाट मुक्त हुन सक्छौं ।

मोक्षको मार्गलाई न्याय दर्शनमा किञ्चित फरक ढङ्गले प्रतिस्थापन गरिएको छ । दुःख के हो र मोक्ष के हो भन्ने शाश्वत सवाल प्रतिस्थापित गर्दै न्याय दर्शनका प्रणेता गौतम (सन् १९५०) भन्छन् –

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः । बाधनालक्षणं दुःखमिति । तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः (अ १, आन्हिक १, सूत्र २) । भ्रुटो ज्ञान अर्थात् अविद्या र असत् नष्ट भएपछि जीवका सबै दोष नष्ट हुन्छन् । यस पछि प्रवृत्ति अर्थात् अधर्म, अन्याय, विषयासक्ति आदि वासना सबै हट्दछन् । यी नाश भएपछि फेरि जन्म हुँदैन । पुनः जन्म नभएपछि सबै दुःख हराउँछन् । दुःख नभएपछि पूर्वोक्त परमानन्द अर्थात् सबै दिन परमात्मासँग आनन्द भोग्न बाँकी रहन्छ । यही अवस्थाको नाम मोक्ष हो । दोस्रो सूत्रमा भनिएको छ – सबै प्रकारका बाधा अर्थात् इच्छाविघात र परतन्त्रताको नाम दुःख हो । अन्ततः तेस्रो सूत्रमा निम्न शब्दमा मोक्षानुभूतिको अवस्था उल्लेख गरिएको छ – दुःख हुँदै नभएपछि परमात्मामा नित्य योग गन्यो भने सर्वथा परम आनन्द प्राप्त हुन्छ । त्यसैको नाम मोक्ष हो ।

निष्कर्ष

मोक्ष ज्ञान होइन अनुभूति हो । मोक्ष ग्रन्थ, प्रवचन आदिबाट सञ्चय गर्ने वस्तु होइन; मोक्ष पलपल जिउने कला हो । मानिस इतिहासको ज्ञानी हुन सक्छ, गणितको ज्ञानी हुन सक्छ, विज्ञानको ज्ञानी हुन सक्छ तर मोक्षको ज्ञानी हुन सक्दैन । मोक्ष पलपलको इमान्दारीको नाम हो । मानिसले धन, पद, प्रतिष्ठा

आदि भौतिक वस्तुलाई प्रेम गर्न सक्छ । कुनै स्त्रीपुरुषबीच प्रेम भयो भने त्यो प्रेम अनुभूति पल-दुईपल होइन, निरन्तर भइरहन्छ । मोक्ष अनुभूति जब हुन्छ त्यो किताबी ज्ञान रहँदैन । मोक्ष अनुभूति निरन्तर भइरहन्छ । मोक्षानुभूति हाम्रो हरेक स्वासप्रश्वासमा समाहित हुन्छ; हाम्रो धड्कनको हिस्सा बन्छ, हाम्रो स्वभाव बन्छ ।

संक्षेपमा, सरलतमलाई कठिनतम बनाउने माया हो । मोक्ष उपलब्ध नै छ; बन्धन हामीले निर्मित गरेका हुन् । हाम्र कर्म बन्धन बनेका छन् किनभने हामी जे गरिरहेका छौं त्यसप्रति हाम्रो निष्ठा छैन । जब शिक्षक शिक्षक मात्र रहन्छ, शासक शासक मात्र रहन्छ, साधक साधक मात्र रहन्छ त्यही इमान्दारीको क्षणमा मोक्ष आविर्भाव हुन्छ, मुक्ति अनुभूति हुन्छ । वचनमा सेवा मनमा सम्पत्तिको चिन्तन हुनु माया हो । मनमा जे छ मुखमा त्यही हुनु मोक्ष हो । मायादेखि मोक्षसम्मको यात्रा सरल पनि छ; कठिन पनि । निष्ठा छ भने सरल छ, छैन भने कठिन छ । मोक्षका तमाम शास्त्रीय परिभाषा आकाशको जूनतर्फ संकेत गर्ने औंला जस्तै हुन् । जून अवलोकन गर्नु मोक्ष हो; औंलामा मुग्ध हुनु माया हो । यसमा निष्ठा नजागृदै प्राण गयो भने माया; प्राण रहँदै निष्ठा जाग्यो वा भयो भने मोक्ष हुन्छ । योग: साधना र स्वास्थ्यलाभका अनुभूतिहरूमा 'दोष दृष्टिले होइन; गुण दृष्टिले खोजी गर' भन्ने रहेको छ । गुण दृष्टिले खोजी गर्ने सत्प्रेरणा आत्मसात गर्न सके मोक्षदेखि मोक्षसम्मको यात्रा अवश्य सम्भव हुनसक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अभिनवगुप्त (सन् २०००), *तन्त्रालोक*, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय प्रेस ।
 आचार्य, नेत्र (२०६८), *योग: स्वास्थ्यलाभरसाधनाका अनुभूति*, योग-प्राकृतिक विकित्सक एसोसिएसन ।
 कबीर, सन्त (सन् १९००), *बीजक नेपाली अनुवाद*, बाबु माधवप्रसाद ।
 गौतम, अक्षपाद (सन् १९५०), *न्यायदर्शन*, चौखम्बा विद्याभवन प्रेस ।
 चाणक्य (सन् १९९०), *चाणक्यनीति दर्पण*, मोतिलाल बनारसीदास ।
 ठकार, विमला (सन् १९९९), *सहज समाधि भली*, मोतिलाल बनारसीदास ।
 पतञ्जलि (२०७६), *पतञ्जलि योगसूत्र*, गीताप्रेस ।
 विमलमित्र (सन् १९७७), *अभिधर्मदीप विभाषाप्रभावृत्तिः*, काशिप्रसाद जैसवाल रिसर्च इन्स्टिट्यूट ।
 वेदव्यास (२०७०), *महाभारत: शान्तिपर्व*, गीताप्रेस ।
 वेदव्यास (२०७५), *श्रीमद्भगवद्गीता*, गीताप्रेस ।
 वेदव्यास (२०७७), *स्कन्दपुराण*, गीताप्रेस ।
 शर्मा, कृपाराम (सन् १९६८), *साङ्ख्य दर्शन*, मुरादावाद प्रेस ।